

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในทางพระพุทธศาสนาความเจ็บป่วยถือว่าเป็นกระบวนการสำคัญของความทุกข์อย่างหนึ่งของมนุษย์เช่นเดียวกับความทุกข์ในเรื่องของความเกิด ความแก่ และความตาย และเป็นกระบวนการทางธรรมชาติอย่างหนึ่งของทุกชีวิตที่ต้องดำเนินไปตามกฎของธรรมชาติ หรือ ธรรมนิยาม ซึ่งใครๆ ไม่สามารถหนีพ้นได้ แม้แต่พระพุทธเจ้าและเหล่าสาวก เช่น พระมหากัสสปะ พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ พระอัสสชิ ผู้ไกลจากกิเลสอย่างสิ้นเชิงแล้ว และสาวกฝ่ายฆราวาส เช่น ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ยังประสบกับความเจ็บป่วยทางด้านร่างกายนี้มองได้ว่า สุขภาพด้านร่างกายนั้นไม่มีใครสามารถล่วงพ้นไปได้

ตามทัศนะพระพุทธศาสนา พระองค์ตรัสสอนให้พิจารณาเรื่อง ความแก่ เจ็บ ตาย ความพลัดพราก และเรื่องกรรม ดังที่ว่า

เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่สามารถล่วงพ้นความแก่ไปได้

เรามีความเจ็บเป็นธรรมดา ไม่สามารถล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้

เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่สามารถล่วงพ้นความตายไปได้

ดังนั้น ความเจ็บป่วย หรือ โรคภัยไข้เจ็บ ทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็น ทุกข์ หรือ ปัญหา ประการหนึ่งและ เป็นลักษณะของชีวิตเมื่อเกิดมาแล้วต้องประสบไม่ช้าหรือเร็วที่ต้องทำ ความเข้าใจและยอมรับเป็นเบื้องต้น เรื่องสำคัญที่ไม่มีใครรู้ล่วงหน้าได้ว่าจะป่วยเมื่อใดและป่วย ด้วยโรคอะไร ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ธรรม ๕ ประการนี้คือ ๑.ชีวิต ๒. ความเจ็บป่วยไข้ (พยาธิ) ๓. กาลเวลา ๔.สถานที่ที่ทอดร่าง (ตาย) และ ๕.คติของชีวิตทั้งหลาย ไม่มี

เครื่องหมาย(นิมิต) รู้ไม่ได้”^๒จากข้อความดังกล่าว ความเจ็บป่วย (พยาธิ) เป็นสิ่งหนึ่งที่ยากจะคาดเดาได้ แต่ขึ้นอยู่กับกระบวนการเสริมสร้างและรักษาเยียวยา

ดังนั้น ความเจ็บป่วย “พยาธิ” ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าตรัสให้พิจารณาเช่นเดียวกันว่า เรามีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บป่วยไปได้” เราเคยป่วยเปี่ยงความจริง ผลัดวันประกันพรุ่งกับการทำงาน ในที่สุดก็ไม่สามารถจะหนีความจริงของชีวิตในเรื่องความเจ็บป่วยนี้ไปได้ ความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นเกิดที่ร่างกายเพราะร่างกายเป็น บ่อเกิดของโรคมามากมายหลายร้อยชนิดนี้ สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ในขุททกนิกาย ธรรมบทว่า “รูปนี้แก่ห่อมาแล้วเป็นรังของโรค เป็นกรรมเนาเพื่อยกายนเพื่อยนจะแตก เพราะว่าชีวิตมีความตายเป็นที่สุด”^๓

พระพุทธศาสนาจึงสอนให้ดำเนินชีวิตด้วยทางสายกลาง ไม่ให้ประมาทในการใช้ชีวิต หมายถึง การไม่ทำอะไร พุคะอะไร กิดอะไร ที่สุดโต่งหรือสุดขั้วไปด้านใดด้านหนึ่งจนเกินไปหรือเกินเหมาะเกินควร ทางสายกลางเป็นหลักปฏิบัติการดำเนินชีวิต ใช้ชีวิตที่ไม่ทรมาณตัวเองให้เดือดร้อน ไม่ลุ่มหลงปรนเปรอร่างกายด้วยกามคุณ (รูป เสียง กลิ่น รส และผัสสะ) มากเกินไป อันจะนำโรคหรือความเจ็บป่วยมาให้นั่นเอง ซึ่งความสมดุลหรือทางสายกลางเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าการเข้าใจในหลักแห่งการพึ่งพาอาศัยกัน ปฏิสัมพันธ์กัน เช่น โรคเกิดจาก ธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ไม่สมดุลกัน ธาตุบางอย่างมีมากเกินไปหรือน้อยเกินไป ก็ต้องให้สมดุลไม่อย่างใดอย่างหนึ่งมากเกินไป ธาตุดินไม่สามารถอยู่ได้ตามลำพังต้องมีธาตุอื่นๆ ประกอบด้วย ขาดกันเสียไม่ได้ มิฉะนั้นก็จะทำให้ร่างกายเราเจ็บป่วยได้

ในสมัยพุทธกาล เมื่อมีภิกษุเกิดการเจ็บป่วยหรืออาพาธด้วยโรคทางกายต่างๆ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้พระภิกษุมิเครื่องยาไว้ใช้เพื่อบรรเทาความทุกข์ที่เกิดจากโรคเบียดเบียน โดยให้ใช้ได้ตามความจำเป็นและเหมาะสมกับโรคได้แก่เภสัช ๕ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย^๔ ที่เป็นได้ทั้งยาและมีคุณประโยชน์ทั้งทางโภชนาที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุที่อาพาธด้วยโรคผอมเหลือง (ศิขาน) ที่ฉันอาหารไม่ได้ให้รับประทานแล้วเก็บไว้ฉันได้นานถึง ๗ วัน

^๒ชีวิต พุยาธิ กาโล จ เทหนิกเขปนํ คคิ ปญเจเต ชิวโลกสุมี อนิมิตฺตา น นายเร (วิสุทฺธิ (บาลี) ๒/๑๐, มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทฺธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑, (กรุงเทพฯ : ไรศพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๑๕๑๐), หน้า ๑๘.

^๓ต.ศ. (บาลี) ๑๕/๑๒๕/๑๐๕, ต.ศ. (ไทย) ๑๕/๑๒๕/๑๕๓-๑๕๔.

^๔จุ. ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔๘/๗๘, จุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๕๕/๔๐๘.

^๕วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๐/๔๔, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๓๕/๑๕๕.

และให้ฉันได้ตลอดและยังทรงอนุญาตยาประเภทอื่นๆไว้ ส่วนการรักษาโรคทางใจนั้นต้องใช้ธรรม
โอสถทำการรักษาเช่น พระมหากัสสปเถระ พระโมคคัลลานเถระที่ใช้ธรรมโอสถเยียวยาโรคโดยการฟัง
โพชฌงค์ ๗^๖ แม้พระพุทธองค์ก็ทรงฟังโพชฌงค์ ๗ ประการนี้ โรคก็หายและสาวกฝ่ายฆราวาส
ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีป่วยไม่สบายพระสารีบุตรไปแสดงธรรมให้กำลังใจ การใช้ธรรมโอสถมา
ทำการรักษาโรคนั้นเป็นกลยุทธ์เพื่อทำให้จิตใจเป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นไม่คิดกังวลโรคที่เป็นก็หาย”
นี่คือคุณประโยชน์ของธรรมโอสถที่นำมารักษาโรคให้หายได้ จึงได้ปรากฏในคัมภีร์ทาง
พระพุทธศาสนา

สภาพสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ได้นำโรคใหม่ๆ เกิดขึ้นตามมา
อย่างไม่ขาดสาย สืบเนื่องมาจากการพัฒนาที่เน้นด้านวัตถุสิ่งเสพมากขึ้น ทั้งนี้แม้การแพทย์และ
การสาธารณสุขแบบกระแสหลักที่มีกระบวนการตรรกศาสตร์เดิมอันมีรากฐานมาจากวิทยาศาสตร์เน้นเพียง
ให้การรักษาโรคเฉพาะทางหรือเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน แต่กระนั้นโรคชนิดใหม่ได้เกิดขึ้นตามมา
อย่างต่อเนื่อง และโรคบางชนิดก็ยังรักษาไม่หายขาดเสียทีเดียว โรคใหม่ก็กำเริบขึ้นมาอีก ดังนั้น
จึงมีการแพทย์และสาธารณสุขกระแสใหม่ที่เน้นกระบวนการตรรกศาสตร์แบบองค์รวม ที่ไม่เน้นเพียง
“รักษาโรคเท่านั้น แต่ยังรักษาคณด้วย” จะเห็นได้ว่า พระราชบัญญัติสาธารณสุขแห่งปี พ.ศ.
๒๕๔๕ เน้นให้มีการศึกษาวิจัยและรักษาเสริมสร้างสุขภาพแบบองค์รวม เน้นรักษาคณด้วย
ไม่ใช่เพียงรักษาแต่โรคตามทฤษฎีของแพทย์กระแสหลักเดิม สอดคล้องกับพุทธวิธีในประเด็น
เรื่องสุขภาพที่เน้นทั้งการเสริมสร้างและการรักษาเยียวยา ฟันฟู เน้นแนวคิดประเภทกระบวนการ
รักษาและพัฒนาแบบองค์รวมทั้ง ๔ มิติ (กาย สังคม จิตและปัญญา) เป็นการพัฒนาแบบองค์รวม ๔ ด้าน
ซึ่งแต่เดิมเน้นรักษาผู้ป่วยเพียงด้านเดียวคือร่างกาย แต่ขาดรักษามิติอื่นๆ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญต่อการ
เสริมสร้างและรักษาผู้ป่วย ทั้งนี้ สุขภาพองค์รวมวิถีพุทธมีปรากฏในพระไตรปิฎก
ที่เน้นให้แนวคิด ทั้งรูปแบบและกระบวนการเสริมสร้าง รักษาและเยียวยา รวมทั้งฟันฟู
เพราะตามทัศนะพระพุทธศาสนาจะให้ความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนตั้งแต่ เกิด แก่ เจ็บและตาย

ด้วยเหตุผลดังกล่าวผู้วิจัยสนใจ เรื่องสุขภาพองค์รวมวิถีพุทธที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
ทั้งที่ปรากฏเป็นแนวคิด กระบวนการ รูปแบบในสูตรต้นตอปิฎกและแนวทางการปฏิบัติและปรับใช้
ในวินัยปิฎก โดยเฉพาะในเรื่องการบริหาร ดูแล สุขภาพองค์รวม ซึ่งมีการกล่าวถึง แนวคิดเรื่อง
โรค สาเหตุของโรค เป้าหมายและวิธีการเพื่อบรรเทาและรักษาเยียวยาโรค ซึ่งทางพระพุทธศาสนา

^๖ ส. ม. (ไทย) ๑๕/๑๕๕/๑๒๘-๑๓๐

^๗ ม. อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๓/๔๓๓-๔๔๑.

ถือว่าเป็นทุกข้ออย่างหนึ่ง โดยเฉพาะทุกข์ทางกาย และทางใจ อันเนื่องมาจากโรคทางกายและโรคทางใจ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาแนวคิด กระบวนการ วิธีการ และรูปแบบ ในทัศนะแห่งพระพุทธศาสนา เพื่อให้เห็นการให้ความสำคัญต่อสุขภาพแบบองค์รวมในพระไตรปิฎก

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสุขภาพองค์รวมในพระไตรปิฎก

๑.๒.๒ เพื่อวิเคราะห์รูปแบบและกระบวนการสร้างสุขภาพองค์รวมในพระไตรปิฎก

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ สุขภาพองค์รวมในพระไตรปิฎกคืออะไร

๑.๓.๒ รูปแบบและกระบวนการสร้างสุขภาพองค์รวมในพระไตรปิฎก เป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตเนื้อหาของการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นเชิงวิเคราะห์แนวคิดสุขภาพองค์รวม ผู้วิจัยเน้นขอบเขตเนื้อหาของการวิจัย เป็น ๒ ประเด็นหลัก คือ

๑.๔.๑ แนวคิดของสาธารณสุขขององค์รวม ทั้งกระบวนการ รูปแบบ วิธีการ ในพระสุตตันตปิฎก

๑.๔.๒ การปรับประยุกต์ใช้และกรณีศึกษา ในวินัยปิฎก

ทั้งนี้ขอบเขตเนื้อหาของการวิจัยดังกล่าว มุ่งเสนอองค์ความรู้ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลัก เพื่อเป็นฐานความรู้ในการทำวิจัยและประยุกต์ใช้กับรูปแบบ เทคนิค วิธีการ หรือ บริบทแวดล้อมทางสังคมต่อไป

๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ สุขภาพ หมายถึง สุขภาวะที่สมบูรณ์ทั้งทางด้านร่างกาย สังคมและจิตใจ ประกอบกันโดยไม่หมายเฉพาะแต่เพียงการปราศจากโรคภัยไข้เจ็บหรือพิการเท่านั้น

๑.๕.๒ สุขภาพแบบองค์รวม คือความสมบูรณ์พร้อมทั้งร่างกาย จิตใจ สังคม ครอบคลุมถึงสิ่งที่ภาษาอังกฤษใช้คำว่า Spiritual well-being แปลว่าจิตวิญญาณด้วย ซึ่งต่อมาได้ข้อ

ยุติว่าครอบคลุมถึงสุขภาพด้านปัญญา องค์การอนามัยโลกส่งเสริมให้ถือว่าสุขภาพมีลักษณะเป็นองค์รวมเป็นเรื่องของชีวิต

๑.๕.๓ การดูแลสุขภาพแบบองค์รวม หมายถึง การดูแลรักษาสุขภาพโดยวิธีการต่างๆ ในสภาพปกติด้วยไม่จำกัดเฉพาะการใช้เครื่องมือทางการแพทย์และยาที่มีประสิทธิภาพสูงในการรักษาโรคหรือแม้เวลาเจ็บป่วยก็นำวิธีการที่สอดคล้องประสานกันได้ในการดูแลรักษามาใช้ในการรักษาอย่างถูกวิธี

๑.๕.๔ วิธีพุทธ หมายถึง วิธีทาง รูปแบบ เทคนิค หรือแนวทางพระพุทธศาสนาที่ใช้แก้ปัญหาคความเจ็บป่วยของมนุษย์เช่น ใช้พุทธธรรมใช้ยาบำบัดรักษาโรค หรือ วิธีการของพระพุทธเจ้าที่ใช้แก้ปัญหาคความเจ็บป่วยของมนุษย์เช่นทรงอนุญาตเรื่องการใช้อาหารปรุงยาและบุคคลที่ควรได้รับการรักษาจากพระภิกษุ เป็นต้น

๑.๕.๕ การรักษา คือ การดูแลรักษาการเยียวยาตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

๑.๕.๖ ความเจ็บป่วย คือ ความไม่สบายเพราะโรคหรือความไข้หรือเหตุอื่นที่ทำให้รู้สึกเช่นนั้น

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์” เป็นหนังสือที่รวบรวมงานเขียนที่เกี่ยวกับการแพทย์และการดูแลสุขภาพ ตลอดจนปัญหาจริยธรรมที่เกี่ยวกับการแพทย์สมัยใหม่ตามหลักพระพุทธศาสนา โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๕ ภาค คือ ภาค ๑ คนไข้: ป่วยแต่กาย ใจเป็นสุข มีเนื้อหา ๔ เรื่อง คือ รักษาใจยามป่วยไข้ ธรรมกถาสำหรับญาติผู้ป่วย โพนธมรงค์: พุทธวิธีเสริมสุขภาพ ดุลยภาพ: สาระแห่งสุขภาพและความสมบูรณ์ และพุทธศาสนากับการบริจาคอวัยวะ ภาค ๒ แพทย์: คนไข้หวัง สังคมไหว้ ประกอบด้วยเรื่อง รักษาใจยามรักษาคคนไข้ ยุคโลกาภิวัตน์: บทบาทของแพทย์กับความหวังจากคนไข้ อายุรแพทย์กับปัญหาจริยธรรม และจริยธรรมแพทย์สำหรับสหัสวรรษใหม่ ภาค ๓ การแพทย์: ที่พึ่งทุกยุคสมัย ประกอบด้วยเรื่อง องค์รวมพื้นฐานของการแพทย์ การแพทย์: ก้าวหน้าในยุคฝ่าวิกฤติ การศึกษาแพทยศาสตร์ในสังคมไทย และการแพทย์แนวพุทธ ภาค ๔ ปัญหาทางการแพทย์: โลกยิ่งเจริญ คนยิ่งเผชิญ ประกอบด้วยเรื่องช่วยให้ตายเร็วหรือช่วยให้ตายดี กรรณกับโรคพันธุกรรมในทัศนะพระพุทธศาสนา การทำแท้งสารพันปัญหาถาม-ตอบ: เทคโนโลยีการแพทย์สมัยใหม่กับจริยธรรม

ในแง่พุทธศาสนาและชีวิต จริยธรรมกับการวิจัยทางการแพทย์ ภาค ๕ อารยภัยตัวอย่าง: อารยธรรม ต้องมีคำตอบ ประกอบด้วยเรื่อง ธรรมชาติของโรค^๔

๑.๖.๒ พระธรรมโมลี (ทองอยู่ ญาณวิสุโท) การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่อง สุขภาพแบบองค์รวมในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับแนวคิดตะวันตก พบว่ามีประเด็นที่เหมือนกัน คือ การไม่ปฏิเสธการแพทย์แผนปัจจุบัน ใช้การรักษาแบบเวชศาสตร์กายจิตสัมพันธ์ประกอบกับ ใช้หลักจิตวิทยา และมองผู้ป่วยเป็นศูนย์กลาง สำหรับในประเด็นที่แตกต่างกันคือการใช้ธรรมเพื่อ ตอบสนองประเด็นด้านจิตวิญญาณของผู้ป่วย^๕

๑.๖.๓ พระอธิการไพศาล กิตฺติภุทฺโท ศึกษาการประยุกต์ใช้พุทธปรัชญาในการ บำรุงรักษาจิตผู้ป่วย สรุปความได้ว่า ร่างกายและจิตใจทั้งสองนี้มีความสัมพันธ์กันเมื่อนุชย์ป่วย ทางด้านร่างกาย จิตใจก็พลอยกระทบกระเทือนไปด้วย ในทำนองเดียวกันเมื่อนุชย์ไม่สบายใจ ร่างกายก็พลอยกระทบกระเทือนไปด้วย การบำบัดรักษาต้องดำเนินควบคู่กันไปทั้งด้านร่างกายและ จิตใจ บางคนป่วยใจมากกว่าป่วยกายเมื่อจิตใจสำคัญกว่าร่างกายเช่นนี้พระพุทธศาสนาจึงเน้นเรื่อง การดูแลจิตใจเป็นสำคัญการนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ในการบำบัดดูแลผู้ป่วยด้านจิตใจเป็น วิถีทางบำบัดรักษาที่มีเหตุผลทางวิทยาศาสตร์รองรับส่งผลให้การบำบัดโรคทางกายหายได้ไว หรือไม่ลุกลามไป การศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนาเกี่ยวข้องกับการแพทย์และการเยียวยา ๒ ด้าน คือ ด้านสังฆธรรมคือการดูแลรักษาชีวิตตามธรรมชาติกับด้านจริยธรรมคือการดูแลรักษาโรคที่ เกิดขึ้นทั้งทางกายและจิตใจด้วยการเน้นการกระทำที่ถูกต้องจึงมเป็นประโยชน์แก่คนไข้อย่างแท้จริง^๖

๑.๖.๔ พระมหาปองปริดา ปริบุญโญ ศึกษาการป้องกันและรักษาโรคตามหลัก พระพุทธศาสนา พบว่าการป้องกันโรคตามหลักพระพุทธศาสนาคือการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (ปรับปรุง เพิ่มเติม), อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์นายแพทย์ชูด อยู่สวัสดิ์ ป.ช., ป.ม., (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐).

^๕ พระธรรมโมลี (ทองอยู่ ญาณวิสุโท), “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องสุขภาพแบบองค์รวม ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับแนวคิดตะวันตก”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลง กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

^๖ พระอธิการไพศาล กิตฺติภุทฺโท, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องการใช้พุทธปรัชญาในการ บำรุงรักษาจิตผู้ป่วย", วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๖).

ได้แก่ ก. อธิศีลสิกขาได้แก่ การฝึกฝนอบรมตนเองให้เป็นผู้มีศีลและวินัยมีความประพฤติถูกต้องดีงามเช่น อนุสัยส่วนบุคคล การกิน การดื่ม การออกกำลังกาย การพักผ่อน การสุขาภิบาล สิ่งแวดล้อม การป้องกันอันตราย การงดเว้นจากบาปอกุศลประกอบบุญกุศล การละเว้นมิฉมาชีพ ประกอบสัมมาชีพและการมีความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้อื่น ข. อธิจิตตสิกขาได้แก่ การฝึกฝนอบรมตนเองให้มีจิตเป็นสมาธิสงบมั่นคงมีความเอิบอิ่มความสุขและความผ่อนคลายทั้งทางร่างกายและจิตใจ ค. อธิปัญญาสิกขาได้แก่ การฝึกฝนอบรมตนเองให้เป็นผู้มีความเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรมจนถึงการรู้แจ้งสรรพสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงการปรับความคิดให้ถูกต้องโดยไม่คิดหมกมุ่นในกามหรือสิ่งอันน่าใคร่แต่ให้คิดปล่อยวาง สละทิ้ง การไม่คิดพยาบาทเบียดเบียนผู้อื่น แต่ให้มีเมตตาจิตต่อกัน ปัญญาจากการปฏิบัติจะป้องกันมิให้กิเลสเกิดขึ้นและกำจัดกิเลสที่อยู่ในจิตใจให้ลดลงจนหมดสิ้นไปทำให้จิตเข้าถึงความสงบ ความสะอาดและความสว่าง ในที่สุดความคิดเห็นที่ถูกต้องนี้เองจะย้อนกลับมาควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจาและทางใจให้ดำเนินไปอย่างถูกต้อง^{๑๑}

๑.๖.๕ พระมหาอุทัย อุทโย ศึกษาเรื่องต้นหาในพระไตรปิฎก สาเหตุของต้นหาในแง่ศาสนาเศรษฐกิจสังคมตลอดถึงวิธีดับต้นหาในแง่มุมต่างๆ โดยเฉพาะการละต้นหาด้วยปฏิบัติ ตามอัฐสังคัมมรรค ต้นหาเป็นสาเหตุให้เกิดโรคที่จะเกิดขึ้นทางใจโดยตรงการที่จะกำจัดโรคทางใจได้ต้องรู้จักตัวต้นหา รู้จักสาเหตุต้นหาและจัดการดับต้นหานั้นๆด้วย ตามวิธีการของอริยสัจสี่จึงเชื่อว่าปราศจากโรคทางใจอย่างสมบูรณ์^{๑๒}

๑.๖.๖ พระมหาจรรยา สุทธิญาณโณ ศึกษาในเรื่องพระพุทธศาสนากับการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม พบว่าข้อความในพระไตรปิฎกหลายแห่งระบุพระพุทธเจ้าเป็นผู้มีสุขภาพดีมีพระชนมายุแปดสิบพรรษาสามารถทำงานเผยแผ่ศาสนาวันหนึ่งประมาณ ๑๖-๒๐ ชั่วโมง ใครๆที่มาเฝ้าพระองค์มักจะกล่าวสรรเสริญหรือถามพระองค์ถึงเรื่องความมีอาพาธน้อยมีพระโรคเบาบางทรงพระกำลังกระปรี้กระเปร่าทรงพระสำราญอยู่เสมอ^{๑๓}

^{๑๑}พระมหาปองปรีดา ปริบุญโณ, "การป้องกันและรักษาโรคตามหลักพระพุทธศาสนา" วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

^{๑๒} พระมหาอุทัย อุทโย (ศิริภักดิ์), "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องต้นหาในพระไตรปิฎก", วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : สถาบันศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒).

^{๑๓} พระมหาจรรยา สุทธิญาณโณ, พระพุทธศาสนากับการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม, (สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๔๓), หน้า ๗.

๑.๖.๗ ดร. นายแพทย์อุทัย สูดสุข ได้เรียบเรียงหลักสาธนาสุขในพระไตรปิฎก บูรณาการสู่สุขภาพดี ชีวีมีสุข^{๑๔} สรุปความได้ว่า หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเข้ากับ หลักการบริการทางการแพทย์และการสาธนาสุข เพื่อเกื้อกูลให้ผู้ประพฤติปฏิบัติมีสุขสมบูรณ์ แบบองค์รวมทั้งทางกาย ทางจิต ทางปัญญาและทางสังคม ซึ่งได้กล่าวถึงสาธนาสุขในพระ ไตรปิฎก เน้นการบูรณาการดังกล่าวทั้ง ตามหลักการและวิธีการสาธนาสุขตามแนวสิกขาบทที่มา ในพระปาฏิโมกข์ รวมทั้งความหมายของศัพท์วิชาการทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับสาธนาสุข เรื่อง พละนามัย ในพระไตรปิฎก รวมทั้งพุทธวิธีรักษาพยาบาลภิกษุใช้สมัยพุทธกาล ประวัติหมอ ชีวกโกมารภัจจ์ การใช้สมุนไพรรักษาโรค การบริโภคปัจจัย ๔ การบริหารร่างกายและพักผ่อน รวมทั้ง จริยธรรมของผู้พยาบาล ผู้เป็นไข้ และภาค ๒ เน้นการบูรณาการหลักพุทธธรรมใน สาธนาสุข

๑.๖.๘ อุทัยวรรณ เลาประเสริฐสุข ศึกษาพุทธวิธีบรรเทาทุกข์ยามเจ็บป่วยตามวิธีของ พระพุทธเจ้าว่ามีอยู่ ๒ ระดับ สรุปได้ความว่า ระดับโลกียะ เป็นพุทธวิธีที่ทรงมีเป้าหมายเพื่อการ บรรเทาทุกข์ยามเจ็บป่วย และระดับโลกุตตระ เป็นพุทธวิธีที่ทรงมีเป้าหมายเพื่อการดับทุกข์ คือ บรรลุพระนิพพานโดยทั้ง ๒ วิธีนี้ สามารถนำไปเลือกใช้ได้ตามความเหมาะสม และมีความจำเป็น กับความต้องการของแต่ละบุคคลได้อย่างดียิ่งผลการศึกษาพบว่า พระพุทธเจ้าทรงมีแนวทางในการ แก้ปัญหาสุขภาพและความเจ็บป่วย ๒ แนวทางใหญ่ๆ คือ ๑. การป้องกัน ด้วยการดูแลรักษาสุขภาพ อนามัยอย่างครบถ้วนทั้งทางด้านกายภาพและจิตภาพ ๒. การรักษาโรคด้วยพระธรรมโอสธ ซึ่งทรง นำเอาหลักธรรมชั้นสูงหมวดต่างๆ ที่ทรงใช้ในการตรัสรู้ มาบำบัดรักษาโรค^{๑๕}

๑.๖.๙ นางศศิธร เขมาภิรัตน์ ได้ศึกษาพุทธวิธีในการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมกับ การแพทย์แผนไทยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมกับ การแพทย์แผนไทยพบว่า พระพุทธศาสนาแบ่งโรคเป็น ๒ ประเภท คือ โรคทางกายและโรคทางใจ การแก้ปัญหาสุขภาพและความเจ็บป่วยมี ๒ แนวทาง คือ การป้องกันและ การรักษา ๑. การป้องกัน : พระพุทธองค์ทรงใช้หลักปฏิบัติในการดูแลรักษาสุขภาพทั้งทางกายและทางใจ อย่างสม่ำเสมอ

^{๑๔}อุทัย สูดสุข (ดร. นายแพทย์), *สาธนาสุขในพระไตรปิฎก บูรณาการสู่สุขภาพดี ชีวีมีสุข*, พิมพ์ ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: เทพประทานการพิมพ์, ๒๕๕๔).

^{๑๕}รศ. (หญิง) อุทัยวรรณ เลาประเสริฐสุข, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธวิธีบรรเทาทุกข์ยาม เจ็บป่วย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย :มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

เป็นประจำ ๒. การรักษา : พระพุทธศาสนากล่าวถึงการรักษาโรคทางกาย ๓ วิธี ได้แก่ การรักษาทางการแพทย์ การใช้ธรรมบำบัด การรักษาด้วยพุทธานุภาพ ส่วนการรักษาโรคทางใจ ๓ วิธี ได้แก่ การพิจารณาหาเหตุผล คุณ โทษ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน การคบถุณมิตรพระพุทธศาสนา และการแพทย์อายุรเวทของอินเดีย เป็นรากฐานของการแพทย์แผนไทยจากการเปรียบเทียบพบว่า พุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทยมีทั้งความเหมือนกันและ ความต่างกัน ความเหมือนกันของพุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทย คือ : ๑. ร่างกายประกอบด้วยธาตุสี่ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ๒. ความไม่สมดุลของธาตุสี่ทำให้เกิดโรค ๓. โรค การตรวจโรค การวินิจฉัยโรค ๔. การใช้สมุนไพร ยา วิธีการรักษาสร้างภูมิคุ้มกันโรค ป้องกันโรค ๕. จรรยาแพทย์ ความต่างกันของพุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทย คือ พระพุทธศาสนากล่าวถึง : ๑. กิเลสสาเหตุให้เกิดโรคทางใจ โรคทางจิต ๒. โรคเกิดจากกรรมในอดีตชาติ ๓. การบำบัดโรคด้วยพระธรรมโอสธและการใช้พุทธานุภาพส่วนการแพทย์แผนไทยไม่กล่าวถึง^๖

๑.๖.๑๐ ถิ่นที่ สังกฤตยา ศึกษาการประยุกต์ใช้กระบวนการทัศน์และกระบวนการสร้างเสริมสุขภาพตามแนวพระพุทธศาสนา จากผลการศึกษาพบว่า การแพทย์กระแสหลักมีกระบวนการทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ซึ่งมีโลกทัศน์แบบจักรกล สุขภาพจึงถูกลดทอนลงเหลือเพียงการมีร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรงปราศจากโรคภัยต่างๆ ซึ่งผู้เชี่ยวชาญสามารถวัดผลได้ในเชิงประจักษ์ ในขณะที่จิตใจอารมณ์ และความรู้สึกของมนุษย์ได้ถูกละเลยไป ปัจจุบันได้เกิดการเปลี่ยนผ่านทางความคิดสู่โลกทัศน์แบบองค์รวม สุขภาพจึงขยายขอบเขต เกิดเป็นแนวคิดสุขภาพองค์รวมที่ประกอบไปด้วยมิติทางกาย มิติทางจิต มิติทางสังคม และมิติปัญญา สำหรับการสร้างเสริมสุขภาพตามแนวการแพทย์กระแสหลักยังคงเน้นหนักไปที่มิติทางกายเป็นหลัก ในขณะที่มิติทางจิตใจ สังคมภายใต้พุทธกระบวนการทัศน์ สุขภาพ คือ ธรรมชาติที่เป็นสุข หรือ เรียกอย่างง่ายว่าความสุข ซึ่งเป็นสถานะตรงกันข้ามกับ ความทุกข์ โดยความทุกข์ที่สำคัญที่มนุษย์ควรกำหนดรู้คือ ทุกขอริยสัจจ์ เมื่อมองสุขภาพ พระพุทธศาสนาได้อธิบายขยายความไว้มากมายโดยสุขภาพที่แท้จริงจะมีลักษณะทางจิตที่ประกอบไปด้วยความเสรี ความสงบ ความสะอาด และความสว่าง สำหรับการสร้างเสริมสุขภาพในพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขา การปฏิบัติตนตามหลักทางสายกลาง หรือมรรคมีองค์ ๘ เพื่อเข้าถึงความเป็นบุคคลผู้มีสุขภาพที่สมบูรณ์ มีความเป็นพระโสดาบัน ในเบื้องต้นเมื่อศึกษาการประยุกต์ใช้แนวคิดด้านสุขภาพ และกระบวนการสร้าง

^๖นางศศิธร เขมาภิรัตน์, “ศึกษาพุทธวิธีในการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมกับการแพทย์แผนไทย”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘).

เสริมสุขภาพตามแนวทางพุทธศาสนาในผู้ให้ข้อมูลหลักพบว่า มุมมองต่อสุขภาพมีใน ๔ มิติหลักๆ คือสุขภาพทางกาย สุขภาพทางจิต สุขภาพทางสังคม และสุขภาพทางปัญญา สุขภาพ คือ ภาวะที่ สมบูรณ์ของสุขภาพ เกิดมีขึ้นด้วยความสมบูรณ์ของสุขภาพทั้ง ๔ มิติ ที่เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวม อย่างสมดุล โดยที่สุขภาพทางใจเป็นมิติที่ได้รับการใส่ใจมากที่สุด การมีสุขภาพใจที่ดีย่อมส่งผลถึง สุขภาพทางกาย และส่งผลให้สังคมอยู่เย็นเป็นสุข สำหรับการสร้างเสริมสุขภาพตามแนวทาง พระพุทธศาสนาที่ถูกนำมาใช้คือ การมุ่งสู่เข้าใจในธรรมชาติของโลก (ไตรลักษณ์) หลักการดำเนิน ชีวิตด้วยความพอเพียง การดูแลใส่ใจร่างกายตามความเหมาะสม โดยไม่หลงยึดมั่นถือมั่น ในร่างกาย การยึดมั่นในศีลธรรมเป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต การดำเนินชีวิตด้วยความมีสติ การดำเนินชีวิตตามต้นแบบที่ดี^{๓๓}

๑.๖.๑๑ ทิวธรรม อำนวยโชค ศึกษาวิเคราะห์หัตถบาทสงฆ์ในการรักษาพยาบาล ชาวบ้านในเขตกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง ศึกษาวิจัยพระวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระวัดเวฬุราชินี จังหวัดสมุทรสาครและกลุ่มตัวอย่างผู้ป่วยในเขตพื้นที่ พื้นที่ละ ๑๕๐ คน รวมทั้งสิ้น ๓๐๐ คน พบว่า ผู้ทำการรักษาพยาบาลผู้ป่วยจากวัดที่ทำการวิจัยทั้ง ๒ แห่ง มีความเชื่อ เกี่ยวกับสมุฏฐานของโรคการตรวจและวิธีการรักษาโรคที่คล้ายคลึงกันส่วนผู้ป่วยทั้ง ๒ เขต ก็มี แนวโน้มทัศนคติ แรงจูงใจและเหตุผลในการรักษาที่คล้ายคลึงกันด้วย^{๓๔}

๑.๖.๑๒ นภาพร น้าเบญจพล ศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ไทยที่มีต่อสาธารณสุข มูลฐาน : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดนครราชสีมา พบว่า พระสงฆ์เคยสนับสนุนงานสาธารณสุข ช่วย แนะนำชาวบ้านให้ไปใช้บริการที่สถานบริการสาธารณสุข การรู้จักใช้ยาและการรักษาพยาบาล เบื้องต้น การรับประทานอาหารที่มีประโยชน์ การรักษาสุขภาพอนามัยพระสงฆ์ส่วนใหญ่เห็นว่า พระสงฆ์ควรมีบทบาทด้านการช่วยเหลือสนับสนุนการสาธารณสุขมูลฐานแก่ชุมชน ผู้วิจัยได้เสนอ ว่าหน่วยงานสาธารณสุขมูลฐานควรกระจายงานไปยังหมู่พระสงฆ์โดยติดตามประเมินผลประสาน

^{๓๓} ภินันท์ สิงห์กฤตยา, “ศึกษาการประยุกต์ใช้กระบวนการทัศน์และกระบวนการสร้างเสริมสุขภาพ ตามแนวพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย :มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑).

^{๓๔} ทิวธรรม อำนวยโชค, "พระพุทธศาสนาและการรักษาพยาบาล : วิเคราะห์หัตถบาทของพระสงฆ์ ในการรักษาพยาบาลชาวบ้านในเขตกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหา บัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๐).

ระหว่างหน่วยงานและสถาบันสงฆ์จะทำให้งานสาธารณสุขมูลฐานของไทยได้ผลดียิ่งขึ้นอันเป็นประโยชน์ต่อชาวไทย^{๑๙}

๑.๖.๑๓ สมชาย สุรชาติรี ศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมการใช้สมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองของชาวชนบท : เฉพาะจังหวัดอุบลราชธานี ศึกษาเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ การบำบัดรักษาโรคทางกายและทางใจในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ศึกษาถึงบทบาทพระสงฆ์ไทยในการรักษาโรคโดยเฉพาะการใช้สมุนไพรที่จังหวัดอุบลราชธานีอันเป็นการส่งเสริมชุมชนให้เห็นความสำคัญของสมุนไพรพื้นบ้านเพื่อรักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐานโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายมากเกินไปนอกจากนั้นพระสงฆ์เองยังสามารถทำหน้าที่ได้ดีเช่น ขณะกำลังแสดงธรรม พระสงฆ์จะสอดแทรกความรู้ในการประกอบยาสมุนไพรใช้รักษาโรค การแจกพันธุ์พืชสมุนไพรให้ชาวบ้านนำไปปลูกเองกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษามีความเห็นว่ ควรให้มีการอบรมความรู้ด้านสาธารณสุขและการใช้สมุนไพรแก่พระสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์สามารถเป็นที่พึ่งแก่คนยากจนได้ในภาวะจำเป็นที่ไม่อาจพึ่งพิงรักษาจากหน่วยงานของรัฐและเอกชนได้^{๒๐}

๑.๖.๑๔ วิโรจน์ นาคชาติรี กล่าวถึงวิธีการรักษาโรคในพระไตรปิฎกว่า วิธีการรักษาโรคแบ่งออกเป็น ๔ วิธี คือการรักษาโรคด้วยสมุนไพรเทคนิคพุทธมนต์และการบำเพ็ญเพียรทางจิต^{๒๑}

๑.๖.๑๕ สุวภรณ์ แนวจำปา ศึกษาเรื่อง การดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายใกล้ตายในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จากการศึกษพบว่า พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญและความสำคัญต่อชีวิต การเจ็บป่วยและความตาย โดยแบ่งประเภทของความตายออกเป็นหลายลักษณะ กล่าวถึงสาเหตุการตาย การเตรียมตัวตาย ภาวะใกล้ตาย ชีวิตและความตาย ตลอดจนหลักคำสอนเกี่ยวกับความตายไว้อย่างละเอียดและเป็นระบบ ในสมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายใกล้ตายหลายวิธี ทั้งทรงช่วยด้วยพระองค์เอง และทรงสนับสนุนให้สาวกช่วยดูแล การดูแลผู้ป่วยจึงถือเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงพระองค์ให้เห็นเป็นตัวอย่างในหลายกรณี อีกทั้งได้

^{๑๙}นภจิร นามบุญผล, "บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่มีต่อสาธารณสุขมูลฐาน : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดนครราชสีมา", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๕).

^{๒๐}สมชาย สุรชาติรี, "บทบาทของพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมการใช้สมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองของชาวชนบท : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดอุบลราชธานี", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๐).

^{๒๑}วิโรจน์ นาคชาติรี, "การรักษาโรคในพระไตรปิฎก", รามคำแหง, ปีที่ ๒๔ ฉบับมนุษยศาสตร์, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), หน้า ๘.

ส่งเสริมสนับสนุนให้ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในยามเจ็บป่วย จำเป็นต้องดูแลรักษากันและกันทั้งในทางร่างกายและจิตใจ ช่วยให้ทุกข์บรรเทาและให้ผู้ป่วยได้ตายอย่างมีสติเพื่อจิตวิญญาณจะได้ไปสู่สุคติภพ หรืออาจบรรลุนิพพานชั้นสูงตามอุปนิสัยแล้วแต่กรณี ซึ่งแนวคิดและคำสอนเรื่องความตายตลอดถึงตัวอย่างในการปฏิบัติต่อความตาย ต่อผู้ป่วยใกล้ตายหรือช่วยเหลือผู้ป่วยใกล้ตายในกรณีต่างๆ ถือเป็นฐานแนวคิดในการสร้างองค์ความรู้ด้านจิตวิทยาการให้การปรึกษา เสริมประยุกต์ทักษะการดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายใกล้ตายในสังคมปัจจุบันได้เป็นอย่างดี^{๒๒}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องตามที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้น ส่วนใหญ่เน้นในเรื่องการประยุกต์และเกี่ยวข้องกับแนวคิดอื่นๆ และวิธีการใช้หรือกระบวนการต่างๆ ยังไม่ได้ศึกษาลงในรายละเอียดในเรื่องสุขภาพองค์รวมวิถีพุทธในพระไตรปิฎกซึ่งผู้วิจัยจะศึกษาในสารนิพนธ์ฉบับนี้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) และเป็นการวิจัยเชิงพรรณนา (Descriptive Research) มีวิธีการดำเนินการวิจัยแบ่งเป็น ๔ ขั้นตอน ดังนี้

๑. รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับหลักกรรมและหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา อนุฎีกา และหนังสือที่เกี่ยวข้อง
๒. จัดระบบรวบรวมข้อมูลเพื่อจัดกรอบของงานวิจัยชัดเจนขึ้น
๓. ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูล
๔. นำผลที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลมาเปรียบเทียบ และสรุปข้อมูล

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทราบแนวคิดสุขภาพองค์รวมในพระไตรปิฎก
- ๑.๘.๒ ทราบรูปแบบและกระบวนการสร้างสุขภาพองค์รวมในพระไตรปิฎก

^{๒๒} สุวรรณ แนวจำปา, “การดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายใกล้ตายในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘).